

Sällskapsresa i Bachs orgellandskap

av Curt Carlsson

Foton: Jerker Sjöqvist

Tidigt på midsommardagens morgon startade Orgelsällskapets orgelresa i år. I denna arla morgonstund hade deltagarna i årets orgelexkursion samlats på perrongen på Köpenhamns centralstation. Redan 7.44 bar det iväg med tåget mot Hamburg för vidare befordran till Leipzig via Berlin. Syftet med årets orgelresa var att på ort och ställe se, höra och studera några av de mest berömda barockorglarna i Sachsen och Sachsen-Anhalt i östra Tyskland. Flera av orglarna som vi skulle stöta på var instrument som självaste fader Bach spelat på. Och många av instrumenten var byggda av en av de berömda orgelbyggarbröderna Silbermann. Gottfried Silbermann, född i Sachsen 1683, lärde sig orgelbyggeri hos sin bror Andreas i Strassburg i Elsass, i dåvarande Sydtykland. 1710 flyttade Gottfried tillbaka till Sachsen där han öppnade en egen orgelverkstad i Freiberg. Några år senare hade han byggt sitt första större instrument, den 44-stämmiga, tremanualiga orgeln i Freibergs domkyrka. Ett instrument som vi skulle få lyssna till under vår orgelresa. Men vår första anhalt var Leipzig, där vi redan första kvällen fick lyssna till den stora orgeln i Nikolaikyrkan.

Silbermannorgeln i Freiberg Dom

Nikolaikyrkan i Leipzig är en av de historisk betydelsefulla platserna i Leipzig. Det var här som den s.k. måndagsrörelsen började 1989. Det vill säga de fredliga demonstrationerna mot styret i dåvarande DDR. Dessa manifestationer, bland annat ledda av dirigenten Kurt Masur, ledde till DDR:s fall.

Nikolaikyrkan var också en av de kyrkor som Johann Sebastian Bach tjänstgjorde i under sin tid som Thomaskantor i Leipzig. Det var bland annat här som Johannespassionen fick sitt första framförande 1724. Kyrkan som ursprungligen byggdes på 1100-talet, fick en ny interiör i nyklassisk stil 1794 och den nuvarande orgeln byggdes 1862 av Friedrich Ladegast med fyra manualer och en imponerande 32-fots principal i fasaden.

I Nikolaikyrkan demonstrerade Gabriele Wadewitz den stora orgeln, som sedan Ladegast tid blivit om- och tillbyggd av Sauer vid förra sekelskiftet och senare av firman Eule. Den har från ursprungligen 44 stämmor vuxit till hela 100 stämmor och fem manualer. Vid den senaste ombyggnaden fick orgeln ett helt nytt spelbord designat av Porsche, som också bekostat en del av den senaste restaureringen. På detta mäktiga instrument spelade så fru Wadewitz ett blandat program med bl.a. Bachs Preludium och fuga C-dur (BWV 545), samt stycken av Max Reger, César Franck och Lefébure-Wély.

Vår reseledare Jerker Sjöqvist hade vid sin sida även detta år orgelhistorikern Ibo Ortgies, som med sina omfattande kontakter ordnat alla våra besök. Allt som allt hann vi under sex dagar besöka inte mindre än 18 kyrkor med historiska instrument i denna del av Tyskland.

Tidigt nästa morgon tog vår buss oss västerut till staden Naumburg i landskapet Sachsen-Anhalt, där vi i Stadskyrkan S:t Wenzel fick lyssna till den berömda Hildebrandtorgeln i ett Bachprogram spelat av David Francke. Några av Bachs koralförspel omramades av det mäktiga preludiet och fugan i Ess-dur (BWV 552). Orgeln byggdes av Silbermannslevnen Zacharias Hildebrandt och stod färdig 1746. Johann Sebastian Bach och Gottfried Silbermann inspekterade orgeln när den var klar. Bakom den vackra senbarockfasad, som pryder omslaget på detta nummer av Orgelforum, döljer sig en tremanualig orgel på 53 stämmor med 16-fotsstämmor i alla tre verken. Ett imponerande plenum avslutade Ess-

Silbermannorgeln i Grassimuseet, Leipzig

Sällskapsresa i Bachs fotspår

durfugan. Zacharias Hildebrandt (1688–1757) var elev till Silbermann och till denna orgel, som var hans största, hade han gjort upp dispositionen i samarbete med Bach.

Efter besöket i S:t Wenzelkyrkan var det meningen att vi skulle titta på den berömda domkyrkan i Naumburg, som bl.a. bland sina konstnärliga skatter hade några viktiga skulpturer från 1200-talet. Dessa som just restaurerats för EU-medel, skulle dagen därpå under stor pompa och ståt uppvisas för en delegation med förbundskansler Angela Merkel i spetsen. Så kyrkan var helt inhägnad och stängd för allmänheten inför denna givenhet.

Återkomna till Leipzig fick vi i stället beundra en liten Silbermannorgel i de musikhistoriska samlingarna i det s.k. Grassimuseet, ett nybyggt museikomplex i mitt i staden. Här fanns många intressanta instrument, blås- och stråkinstrument, flera tidiga hammarklaver byggda av italienaren Bartolomeo Cristofori, han som uppfann hammarklaveret – föregångaren till våra tiders flyglar. Här fanns också flera orglar bland annat ett enmanualigt instrument byggt av Gottfried Silbermann. Orgeln stod ursprungligen i en kyrka i Hilbersdorf utanför Chemnitz. Man har dock på senaste tiden ifrågasatt om den verkligen är byggd av Silbermann. Efter en sakkunnig snabbgenomgång av museets samlingar fick vi lyssna till denna lilla femstämmiga orgel trakterad av den japanska orgelstudenten Mizuho Takahashi. Hon spelade några stycken av bl.a. Buxtehude och Pachelbel.

Marktkirche, Halle med korgorgeln ovanför altaret

Efter museibesöket tog så bussen oss åter till Sachsen-Anhalt och Händelstaden Halle, ungefär 35 kilometer från Leipzig, där vi stannade vid Marktkirche. En kyrka där Luther predikade tre gånger, Georg Friedrich Händel döptes och Johann Sebastian Bach invigde den stora orgeln. ”En sådan kyrka hittar man inte i hela världen”, som en av kyrkans stolta tidigare organister uttryckte saken. Här demonstrerade den nuvarande organisten Irénée Peyrot den andra av kyrkans orglar, den lilla sexstämmiga kororgeln byggd av Georg Reichel 1664. Han spelade musik av Samuel Scheidt och J.S. Bach på denna lilla altarorgel, där George Friedrich Händel lär ha fått sin första orgelundervisning. I Marktkirche var också Wilhelm Friedemann Bach organist mellan

Den vackra kororgeln i Marktkirche, Halle byggd 1664

och 1746 och 1764 och på den dåvarande stora läktarorgeln byggd av Christoph Cuntius, invigningsspelade alltså Johann Sebastian Bach 1716. Den orgeln är sedan dess utbytt, men den ståtliga fasaden finns fortfarande kvar.

Christoph Cuntius ståtliga orgelfasad i Marktkirche, Halle

Orgelresans tredje dag inleddes med en färd till den lilla staden Rötha, knappt två mil söder om Leipzig. Där har stadens två kyrkor bägge orglar byggda av Gottfried Silbermann och båda instrumenten demonstrerades av Matthias Maierhofer.

Silbermannorgeln i Marienkirche, Rötha

I den lilla vallfartskyrkan Marienkirche finns ett litet enmanualigt instrument som byggdes 1722. I Mariakyrkan klingade inte minst Buxtehudes d-mollpassacaglia och Bachs Komm Gott, Schöpfer Heiliger Geist (BWV 667) alldeles övertygande på den lilla elvastämmiga orgeln, med blott en pedalstämma (och ett senare tillagt pedalkoppel). Orgeln upplevdes dock som lite för starkt intonerad för den lilla kyrkan. Kanske beroende på att instrumentet hade flyttats tre gånger sedan Silbermanns tid och tidvis varit uppställd i en större lokal.

I S:t Georgskyrkan, som passande nog låg vid Johann Sebastian Bach-Platz mitt i staden, klingade mer musik av såväl Bach som Buxthude. På den tvåmanualiga orgeln med sammanlagt 23 stämmor, varav tre i pedalen spelade Maierhofer Bachs Allein Gott (BWV 622), Fantasin över "Komm, Heiliger Geist" (BWV 651) samt Buxtehudes d-molltoccata. Orgeln i S:t Georgskyrkan stod färdig 1721 och besiktigades bl.a. av dåvarande Thomaskantorn i Leipzig Johann Kuhnau. Efter att ha lyssnat till dessa två Silbermannorglar tyckte jag att man kunde konstatera att plenumklangen var magnifik, de enskilda stämmorna mycket vackra, men också att alikvoter och mixturer klingade betydligt svagare än motsvarande stämmor i de nordtyska barockorglarna av Schnitger och inte minst de nutida barockkopior som byggts sen mitten av förra århundradet.

Silbermannorgeln i St Georgskyrkan, Rötha

Två år efter det att orgeln i S:t Georgskyrkan i Rötha stod färdig hade hans elev Zacharias Hildebrand en ny orgel klar i den evangeliskt lutherska kyrkan i den lilla byn Störmthal, strax sydöst om Leipzig. Året var alltså 1723 och Johann Sebastian Bach som provspelade instrumentet hade intet annat än lovord att säga om den präktiga orgeln. Detta instrument fick vi se och lyssna på under eftermiddagen då Matthias Maierhofer bland annat spelade Bachs Toccata och fuga i d-moll och Georg Böhms Partita över Jesu, du bist allzu schöne. Orgeln hade blott en manual med 12 stämmor och två stämmor i pedalen.

Efter Rötha och Störmthal skulle vi egentligen ha besökt Nicolaikyrkan i den lilla byn Zschortau och lyssnat till orgeln från mitten av 1740-talet byggd av Johann Scheibe, men

Hildebrandtorgeln i Störmthal

kyrkan hade under de senaste veckornas häftiga regn blivit vattenskadad, så orgeln befann sig inte i spelbart skick. I stället tog oss Matthias Maierhofer till Uppståndelsekyrkan – Auferstehungskirche – i stadsdelen Möckern i Leipzig. Där fanns en tvåmanualig orgel med 24 stämmor byggd 1766 av den tyske orgelbyggaren med det besynnerliga efternamnet Schweinefleisch. Johann Emanuel Schweinefleisch (1720-1771) arbetade bland annat hos Zacharias Hildebrand och var med och byggde Hildebrandtorgeln i Stadskyrkan S:t Wenzel i Naumburg, som vi sett och lyssnat på dagen innan. På den här orgeln hade bland annat Felix Mendelssohn spelat. Efter att ha lyssnat på Matthias Maierhofer i bl.a. Bachs G-dur preludium och fuga (BWV 550), Andanet ur Mendelssohns tredje sonat och Brahms Preludium och fuga g-moll, fick vi höra den blinde organisten Holm Vogel, som varit en av de drivande krafterna att få den här orgeln

Den s.k. Bachorgeln byggd av Woehl på sidoläktaren i Thomaskyrkan, Leipzig

Sällskapsresa i Bachs fotspår

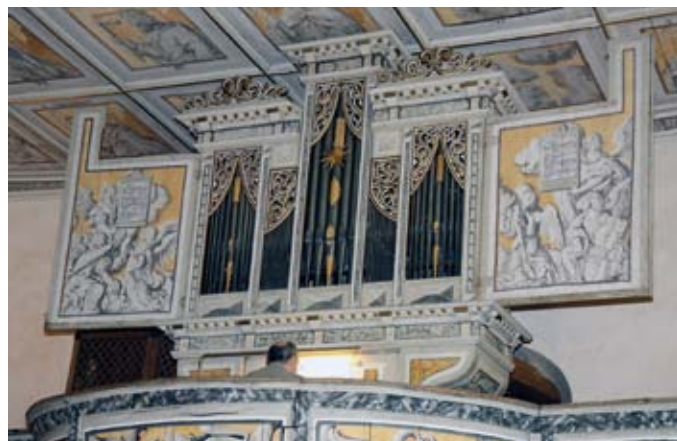
bevarad och istandsatt. Han improviserade över en sommarsalm av psalmdiktaren Paul Gerhardt.

Ullrich Böhme vid spelbordet på Bachorgeln i Thomaskyrkan.

Tillbaka i Leipzig på kvällen samlades vi i en stängd Thomaskyrka där Thomasorganisten Ullrich Böhme demonstrerar två av kyrkans orglar: den nya "Bachorgeln" på fyra manualer och pedal med hela 61 register byggd av Gerald Woehl inför Bachåret 2000 och vi fick också ett smakprov av den romantiska Sauerorgeln byggd mellan 1885 och 1889. Sauerorgelns 88 stämmor, fördelade på tre manualer och pedal, demonstrerades i Jehan Alains Litanie och på den fyramanualiga "Bachorgeln" spelad Böhme bl.a. Bachs Preludium och fuga C-dur (BWV 547). Woehlorgeln med sina 61 stämmor, hade en speciell liten finess, nämligen en spak där man kunde ändra hela orgelns stämning från Chorton ($a^1 = 465$ Hz) till Kammerton ($a^1 = 415$). Innan vi överväl-

digade lämnade den nedsläckta kyrkan fick vi också tillfälle att bese Johann Sebastians blomsterbeströdda grav i kyrkans kor. Uppfyllda av dagens musikaliska intryck drog vi oss sakteliga tillbaka till vårt hotell.

Sachsens äldsta spelbara orgel i Wehrkirche, Pomben

Den fjärde orgeldagen inleddes med bussfärd till den lilla byn Pomben sydost om Leipzig. Här hittar man i den lilla Wehrkirche Sachsens äldsta spelbara orgel. Ett litet enmanualligt instrument med fyra pedalstämmor och nio stämmor i manualen, som restaurerats av orgelbyggaren Kristian Wegscheider från Dresden 2007. Pedalen hade s.k. kort oktav, som alltså saknade halvtoner i den lägsta oktaven. Orgeln byggdes ursprungligen av den relativt okände Gottfried Richter 1671, men har under seklernas gång byggts om ett antal gånger, för att nu återställts i sitt ursprungliga skick av Wegscheider. I bl.a. några satser ur Samuel Scheidts Par-

Den praktfulla Trostorgeln i slottskyrkan, Residenzschloss, Altenburg

tita över Jesus Christus, unser Heiland visade Roland Börger några av orgelns ålderdomliga klangkombinationer, som klingade extra "medeltida" i den medeltonsstämning som orgeln var stämd i.

En helt annan klangvärld mötte oss i nästa kyrka: Slotts-kyrkan i Altenburg. Altenburg är en stad i landskapet Thüringen, söder om Leipzig. Staden är bl.a. känd för sin kortspelsfabrik och sitt Residensslott. I detta högt belägna slott steg vi in i ett praktfullt och rikt dekorerat kyrkorum, med en väldig orgelfasad på ena sidoläktaren framme i koret. Här fick vi en grundlig demonstration av orgeln av organisten och forskaren Felix Friedrich. I denna kyrka var Bacheleven Johann Ludwig Krebs organist mellan åren 1756 och 1780. Orgeln byggdes 1739 av Heinrich Gottfried Trost. På denna orgel med sina 36 stämmor fördelade på två manualer och pedal, spelade Johann Sebastian Bach samma år. Felix Friedrich gav oss en liten konsert helt bestående av orgelverk av Krebs, däribland ett par stycken som man länge trodde hade blivit lågornas rov under andra världskriget. Nu hade man återfunnit dessa i ett bibliotek i Ukraina och de hade nu av Krebsexperten Felix Friedrich getts ut på Carus förlag i Tyskland. För författaren av dessa rader blev besöket i slotts-kyrkan i Altenburg en oväntad höjdpunkt under denna orgelresa. Både orgeln och Krebs oförtjänt okända musik blev en trevlig överraskning. Bland orgelns många vackra stämmor minns jag särskilt en Viola da gamba i huvudverket, där man nästan kunde svära på att den spelades av någon inne i orgeln med stråke. Också en oerhört suggestiv Vox humana i öververket demonstrerades i ett nyupptäckt koralförspele över Ich ruf' zu dir av Krebs. Orgelns kraftfulla plenum fick så klinga ut i ett Preludium och fuga i C-dur av Krebs.

Fasaddekorativ fjärde manual i Freiburger Dom.

Efter lunch ställdes så färden till Freiberg och dess stora domkyrka, som har inte mindre än två orglar av Gottfried Silbermann. Dessa orglar förevisades oss av organisten Albrecht Koch. Han började med den mindre av dem. En

orgel ursprungligen byggd 1719 för Johanneskyrkan i staden, men som 1939 hade flyttats till domkyrkan. Den enmanualiga orgeln med sina 14 register, varav tre i pedalen, demonstrerades i Bachs Preludium och fuga G-dur (BWV 541) därefter förflyttade sig Albrecht Koch till den stora läktarorgeln byggd 1714. Den har 44 stämmor och tre manualer. Här fick vi höra mer musik av Bach och också av hans föregångare som Thomaskantor Johann Kuhnau. Det var för övrigt Kuhnau som såg till att Silbermann fick uppdraget att bygga denna orgel 1714. Även här imponerades man av Silbermannorgelns majestätiska plenum som avslutade demonstrationen.

Så tog oss bussen till vår nästa anhalt: Dresden, huvudstaden i Sachsen. Följande dag åkte vi med bussen västerut från Dresden till den lilla byn Langhennersdorf, inte långt från Freiberg. Målet var Nicolaikyrkan där Zacharias Hildebrandt 1722 byggde sin allra första orgel. Orgelns 18 stämmor fördelade på huvudverk, öververk och pedal demonstrerades av organisten Dietrich Wagler, som avslutade sin genomgång med ett magistralt framförande av Bachs h-moll preludium (BWV 544). Ett orgelbyggets mästareprov där Hildebrandt verkligen visade prov på sitt kunnande.

Spelbordet till den stora Silbermannorgeln i Freibergs domkyrka

Från Langhennersdorf begav vi oss så tillbaka till Freiberg, Gottfried Silbermanns orgelstad framför andra. Här demonstrerade organisten Andreas Hain ytterligare två av Gottfrieds orglar: den 32 stämmiga S:t Petriorgeln från 1735 med blott två manualer men med en imponerande 32-fots Untersatz i pedalen och Jakobikyrkans orgel byggd redan 1717. På den stora Petriorgeln framträdde orgelns olika solostämmor väl i Clerambaults andra svit och en sats ur Bach tredje triosonat, som klingande helt kongenialiskt på denna Silbermannorgel. I S:t Jakobi fick vi höra mer musik av Bach, Canzonan i d-moll och den Doriska Toccatan, men också en sats ur Mendelssohns första orgelsonat. Den tvåmanualiga 20-stämmiga orgeln i Jacobikirche flyttades tillsammans med kyrkans altare i början av 1890-talet från den gamla kyrkan till den då nybyggda Jacobikyrkan. Orgeln hade återställts i sitt ursprungliga skick för 15 år sedan.

Den mäktiga orgeln i Hofkirche, Dresden (se även omslag till OF 4-2010)

På kvällen återkomna till Dresden kunde några av oss beundra den återuppbyggda Semperoperan, där vi fick uppleva en föreställning av Bizets Carmen. Man kunde inte annat än imponeras av den detaljrika rekonstruktionen av alla arkitektoniska utsmyckningar inklusive statyer och väggtavlor i det som för bara några år sedan var ett tomt urblåst skal, med endast de sotiga ytterväggarna bevarade sedan andra världskriget.

Vår sista orgeldag började med besök i två av Dresdens ståtliga kyrkor. Först den nyligen återuppbyggda Frauen-

Något har gått snett med orgeln i Frauenkirche. Ibo Orgties höjer ett varningens finger!

kirche, totalförstörd under kriget men nu återuppstånden ur askan. Silbermannorgeln i Frauenkirche totalförstördes tillsammans med kyrkan 1945. Här har nu Kern byggt en ny modern orgel. I den andra kyrkan Dresdens domkyrka, eller Hofkirche som den också kallas, byggde Gottfried Silbermann en mäktig tremanualig orgel 1755. Ja, det vill säga han påbörjade arbetet som avslutades av hans brorson samt hans forna elev Zacharias Hildebrandt, eftersom Silbermann dog 1753. Resultatet blev emellertid ett ståtligt 3 manualigt instrument med hela 47 register. Under andra världskriget magasineras pipverket, som alltså klarade sig medan fasad och bälgar förstördes under bombningen av Dresden 1945. 1971 var orgeln återuppbyggd i den restaurerade kyrkan. Sedan dess har man återställt orgeln i dess ursprungliga skick i början av 2000-talet. Thomas Lennartz, domorganist sedan 2008, demonstrerade detta mäktiga instrument i ett omväxlande program, med musik av Buxtehude, Georg Böhm, J.S. Bach (Preludium och fuga f-moll BWV 534), Edvard Elgar, Gustav Merkel (Finalen ur Orgelsonat nr 3) samt Variationer över Jesu dulcis memoria av den nutida tyske komponisten Markus Karas (född 1961). Som avslutning gjorde han en magnifik improvisation över den gregorianska melodin Veni creator spiritus. En liten reflektion dök upp i mitt huvud efter den magnifika konserten i Hofkirche, med kanske Silbermanns allra förnämsta instrument. Ingen av orglarna som vi träffat på under resan hade ett ryggpositiv. Inte en enda av Silbermannorglarna till exempel. Han kanske inte ens byggde några instrument med ryggpositiv? Ja, den frågan fick nu inget svar vid detta tillfälle. Men jag tycker den är värd att ställas. Var det så att man inte använde sig av ryggpositiv i denna del av Tyskland eller ansåg Silbermann måhända att orglar med ryggpositiv var omoderna eller besvärliga att bygga?

I den oerhört dekorerade gamla Peter-Paulskyrkan i Coswig finner man detta instrument

Efter den minnesvärda demonstrationen av Hofkirches orgel satte vi oss i bussen för transport till den nya centralstationen i Berlin, där vi skulle ta nattåget till Malmö. Men vi gjorde två uppehåll på vägen för att titta på två intressanta

instrument. Det första gjordes i staden Coswig nordväst om Dresden. Här i Peter-Paulskyrkan byggd 1497 med fantastiska målningar i tak och på väggar, finns en liten renässansorgel från början av 1600-talet. Vem som byggt instrumentet är osäkert. I dag har orgeln 8 stämmor i manualen och två i pedalen. Erdmute Trepte förvisade orgeln och spelade några stycken. Som avslutning spelade en av resans deltagare David Muhl, organist i Kristine kyrka i Jönköping, ett preludium av Nikolaus Bruhns.

När vi kommit fram till Berlin stannade vi till i Berlinförorten Karlshorst för ett besök i kyrkan "Zur frohen Botschaft". Här finns en orgel som ursprungligen tillhört den preussiska prinsessan Anna Amalia. Den byggdes 1755 av Johann Peter Mitgendt och Ernst Marx. Efter diverse äventyr hamnar instrumentet 1960 i den här Berlinkyrkan. Alldeles nyligen hade denna tvåmanualiga orgel med 22 register restaurerats och på detta instrument spelade Klaus Eichhorn Johann Kuhnaus Striden mellan David och Goliat, som blev den musikaliska avslutningen på denna innehållsrika orgelresa i Johann Sebastian Bachs fotspår.

Spelbordet i Freiberg Petrikerche

Langhennersdorf och Hildebrandts första orgel

Silbermannorgeln i Freiberg Jakobikirche

På www.orgelsallskapet.se finns ett stort antal länkar till information om de olika orglarna, historik och disposition.

Reseguiden Ibo Orgties (i röd skjorta) med sitt orgelglada resesällskap.